

Müstəqil Azərbaycanda dil situasiyası

Cahid Kazımov¹

XÜLASƏ

Məqalənin məqsədi həm ölkə daxilində, həm də xaricdə Azərbaycan dilinin işləkliyinin səviyyəsini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat zamanı təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Əldə edilən əsas elmi-nəzəri nəticələr dil situasiyasının müxtəlif tipləri ilə bağlıdır. Məqalənin elmi yeniliyi dil situasiyasının bütün parametrlərini əhatə etməsi ilə səciyyələnir. Tədqiqatın başlıca nəticəsi ondan ibarətdir ki, dil situasiyasına müasir yanaşma dil normalarının seçilməsi, standartlaşdırılması və dilin modernləşdirilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Məqalənin praktik əhəmiyyəti ali məktəblərdə sosiologiya və sosiolinqvistika fənlərinin tədrisində öz əksini tapır.

AÇAR SÖZLƏR

sosiologiya, sosiolinqvistika, müstəqil Azərbaycan, dil situasiyası, dil siyasəti

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 21.07.2025

Qəbul edilib: 23.10.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Respublikası Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. Azərbaycan. <https://orcid.org/0009-0002-9317-0115> | cahid.ismayiloglu@gmail.com

Language Situation in Independent Azerbaijan

Jahid Kazimov¹

ABSTRACT

The purpose of the article is to determine the functional level of the Azerbaijani language both within the country and abroad. Descriptive and comparative methods were used in writing this article. The main scientific and theoretical findings obtained are related to the types of language situations. Scientific novelty is determined by all parameters of the language situation. The main conclusion drawn from the study is the direct dependence of the selection of language norms, standardization and modernization of the language in the modern approach to the language situation. The practical significance of the article is revealed in the teaching of sociology and sociolinguistics subjects in higher education.

KEYWORDS

sociology, sociolinguistics, independent Azerbaijan, language situation, language policy

ARTICLE HISTORY

Received: 21.07.2025

Accepted: 23.10.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, State Committee for Work with the Diaspora of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan. <https://orcid.org/0009-0002-9317-0115> | cahid.ismayiloglu@gmail.com

Giriş

Dil situasiyası sosiolingvistik problemlər sırasına daxildir. Azərbaycan xalqı bu problemlərlə daha çox qarşılaşır, çünki cəmiyyətin gerçək dil həyatı və fəaliyyəti mürəkkəb, çoxölçümlü, çoxqütblü və geniş sosial dəyişmələrlə şərtlənir.

Məqalədə əsaslandırılır ki, Azərbaycan kimi çoxmillətli və çoxdillli bir cəmiyyətdə mühüm problemlərdən biri dil situasiyası və dillərin funksionallaşması məsələsidir.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillər aşağıdakılardır:

- dil situasiyasının sosioloji və lingvistik təhlil obyektli olması;
- dil situasiyasının tipologiyasının Azərbaycan mühitində üzə çıxarılması;
- dil situasiyasını formalaşdıran amillərin müxtəlif aspektlərdə araşdırılması.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında dil situasiyası və dil ənənələrinin müasir vəziyyətini təhlil etmək, eyni zamanda bu sahəyə metodoloji yanaşmanı təqdim etməkdir.

Araşdırmanın əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardır:

- “Dil situasiyası” terminoloji anlayışının lingvistik-sosioloji yöndə məzmun və mahiyyətini müəyyənləşdirmək;
- Konseptual sahədə “dil situasiyası”nın dominant (əsas) komponentlərini üzə çıxarmaq;
- Azərbaycan Respublikasında dilin hüquqi və funksional statusunu təyin etmək;
- Azərbaycan dilinin funksional distibusiyanın determinləşmiş faktorlarını dəyişmə sferasında ortaya çıxarmaq;
- Heterogen ikidillilik şəraitində Azərbaycan mühitində fəaliyyət göstərən etnik dillərin (ləzgi, talış, tat və s.) qarşılıqlı münasibətlərinin əsas nəticələrini təhlil etmək;
- Dildə və nitqdə adstrat və substrat bilinqvizmin meydana çıxması səbəblərini aydınlaşdırmaq və s.

Məqalənin mövzusu müstəqil Azərbaycanda dil situasiyasının təhlilinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən başlıca amil ölkədə mövcud dil mənzərəsi haqqında dolğun təsəvvür yaratmaqdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan öz multikultural dəyərləri ilə çoxdilliliyin mövcud olduğu ölkələrdən biridir. Ölkədə dövlət dili Azərbaycan dilidir və rəsmi ünsiyyətdə bu dildən istifadə olunur. Lakin məişət səviyyəsində azsaylı etnik qruplar – ləzgilər, tatlar, talışlar və digər xalqların nümayəndələri gündəlik ünsiyyətdə öz ana dillərindən istifadə edirlər. Bu mühitdə dildən alternativ istifadə halları da müşahidə olunur.

Bu gün dil situasiyası ilə bağlı mövcud konsepsiyanın strategiyası məsələsinə də aydınlıq gətirmək zəruridir. Bu zaman mühüm bir sual ortaya çıxır: hər bir azərbaycanlı regionda neçə dil bilməlidir? Bu suala cavab olaraq qeyd olunur ki, dövlət dili, davranış dili,

fundamental dil, ünsiyyət dili, tədqiqat dili (Bu dillərin hər biri haqqında sonrakı araşdırmalarda bəhs olunacaqdır – C. K).

Azərbaycanda dil situasiyası bütün dövrlərdə diqqət mərkəzində olmuşdur. Qloballaşma şəraitində dilin öyrənilməsinin elmi-nəzəri əhəmiyyəti isə daha da artmışdır. Məqalədə əsas yeniliklərdən biri yeni dil mühitinə uyğunlaşmaq məsələsidir. Yeni dil mühiti dedikdə, müstəqil Azərbaycanda beynəlxalq dillərdən olan rus dilinə marağın nisbətən azalması, ingilis dilinin təsirinin artması nəzərdə tutulur. Belə bir şəraitdə ingilis dili xalqımızın həyatında qlobal və “çevik” kommunikasiya vasitəsinə çevrilmişdir. Bundan əlavə, qonşu ölkələrlə münasibətlər də Azərbaycanda dil situasiyasının formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Tədqiqatın digər bir məqsədi isə müstəqil Azərbaycan Respublikasında dil situasiyasının sabitliyini, polietnik və çoxdilli solumun parametrlərini, yeni dil siyasətinin gerçəkləşmə mexanizmini, bu sahədə sosial-mədəni və tarixi konteksti, eləcə də etnodil situasiyasının dinamikasını faktlar əsasında əsaslandırmaqdır.

Metodlar

Məqələnin yazılmasında sosiolingvistik təhlilin prinsip və metodlarından istifadə olunmuşdur. Toplanmış məlumatların təhlilində müxtəlif korrelyasiya təhlil metodları tətbiq edilmişdir. Məlum olduğu kimi, korrelyasiya təhlili asılı və sərbəst dəyişən kəmiyyətlərin arasındakı bu və ya digər qarşılıqlı əlaqəni tədqiq etmək üçün tətbiq olunur. “Sosiolingvistikada sərbəst dəyişən kimi bu və ya digər sosial stratifikasiya və situativ parametrlər, asılı dəyişən kimi isə dil hadisələri götürülür. Bu zaman yalnız korrelyatlar arasında tam (funksional) asılılıq müşahidə edilən hallar deyil, həmçinin natamam asılılıq səciyyəsi daşıyan hallar da tədqiqat obyektinə çevrilir. Sosiolingvistik təhlil təcrübəsində dəyişən vahidlər arasında natamam asılılığa daha çox təsadüf edilir, çünki sosial faktorların dilə təsiri çox vaxt vasitə ilə olur, dil hadisələrinin sosial determinləşməsi üçün isə müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərən çoxlu sosial dəyişmələr səciyyəvidir” (Rəcəbli, 2003, s. 441).

Sosial proqnozlaşdırma, riyazi qarşılaşdırma, modelləşdirmə və variativ qaydalar metodlarından istifadə etməklə Azərbaycanda dil və cəmiyyət arasındakı əlaqələri və onun səbəblərini, nitq kommunikasiyası və davranışını, sosial əlamətlərin dəyişmə hallarını öyrənmək mümkündür. Burada söhbət Azərbaycan Respublikasında işlənən dillərin qarşılıqlı təsiri, sosiallaşmış münasibətləri, funksiyaları, inkişaf və fəaliyyətinin ümumi və xüsusi sosial şərtləndirilmiş qanunauyğunluqlarından gedir.

Müzakirə

Azərbaycan dilinin mövqeləri suverenlik və müstəqillik illərində əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdir. Bu gün Azərbaycan dili demək olar ki, dünyanın bir çox ölkəsində işlənməkdədir. Dil cəmiyyətin sosial həyatının müxtəlif sahələrini əks etdirir və xalqların mədəniyyəti bu dildə ifadə olunur.

Lakin dil situasiyası ilə bağlı əsaslandırılmış konsepsiyanın olmaması bu sahədə dolğun təsəvvürün formalaşmasını çətinləşdirir. Professor F. Veysəlli yazır ki, *“dil situasiyası haqqında bir şey demək və hər hansı əhatəli konsepsiya haqqında fikir söyləmək qeyri-mümkündür. Burada xalqın bütün maraqlı tərəflərini təmin edəcək fikir söyləmək mümkün deyil. Halbuki belə bir konsepsiyanın işlənilib hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır. Bu konsepsiya dilçiliyin inkişafı, o cümlədən respublikada ana dilinin və xarici dillərin tədrisi problemlərini əhatə edərdi. Onda bizim xalqın strateji arzuları əks olunardı. Belə bir konsepsiya xalq tərəfindən o zaman layiqincə qəbul olunar ki, o, xalqın gündəlik tələbatına cavab versin, yaxın və uzaq perspektivləri nəzərə alsın. Bu konsepsiya dilçiliyi və Azərbaycan dili haqqında dövlət proqramını qloballaşma şəraitində nəzərə almalıdır. Bu məqsədlə Azərbaycanda dil situasiyası diqqətlə öyrənilməli, bütün incəlikləri nəzərə alan sənədlər hazırlanmalı, respublikada dil mənzərəsi yaxından izlənilməli və yalnız bundan sonra həmin sənəd ümumrespublika səsverməsi ilə qəbul edilməlidir”* (Veysəlli, 2022, s. 46).

Müasir Azərbaycan dilinin indiki vəziyyəti və inkişaf səviyyəsi göstərir ki, xalqımız dünyanın ən qədim xalqlarından biridir. Azərbaycanda ümumxalq dilinin təşəkkülü ərəb xilafəti dövründən xeyli əvvələ təsadüf edir. Bu prosesi yalnız oğuzların və səlcuqların Azərbaycana gəlişi ilə, yəni XIII əsrlə əlaqələndirmək doğru olmazdı. Böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan Azərbaycan xalqının tarixi qədər onun dili də qədimdir.

Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışq dili zəminində əmələ gəlmiş şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda ədəbi dilimizin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmişdir. Dilimiz dünya dilləri arasında fonoloji, lüğəvi və qrammatik sistemi, ahəngdarlığı, üslubi-semantik zənginliyi, dialekt və şivə müxtəlifliyi, yayılma arealı və digər xüsusiyyətləri ilə seçilir. Tarixi inkişaf prosesi ərzində Azərbaycan dili həm ünsiyyət, həm də dövlət dili səviyyəsində işlənmiş, mühüm anlaşıma və sosiallaşma komponenti kimi çıxış etmişdir. Sosiallaşma – dilin sositumdan, yəni cəmiyyətdən ayrılmaz bağlılığı deməkdir. Bu proses dilin müxtəlif işlənmə vəziyyətlərində və müxtəlif situasiyalarda özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Dil situasiyası konsepti müasir linqvistikanın əsas anlayışlarından biridir və dilçilikdə prioritet istiqamətlərindən hesab olunur. Bu anlayış fundamental, kifayət qədər mürəkkəb definisiyaya malik əsas elmi kateqoriyadır. Q. P. Neşimenko haqlı olaraq qeyd edir ki, *“dil*

situasiyasının hələ də ciddi və kompakt definisiyası yoxdur” (Nekhimenko, 1996, s. 319–322).

Hər bir ölkənin dil situasiyasının özünəməxsus aktual aspektləri mövcuddur. Bu aspektlər çərçivəsində hər hansı bir dil münbit sosial-siyasi və intellektual mühitdə inkişaf edir. Azərbaycan dili də bu baxımdan istisna deyil. Dilin inkişafını, hər şeydən əvvəl, onun mədəni-intellektual səviyyəsi müəyyən edir.

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyasının bu sahədəki fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. 2001-ci il iyulun 4-də Azərbaycan Prezidentinin fərmanı ilə yaradılmış Dövlət Dil Komissiyası Azərbaycan dilinin inkişafı ilə bağlı aktual məsələləri müzakirəyə çıxarır. Bu məsələlər sırasında dilin istifadəsi, işlənmə səviyyələri, inkişaf istiqamətləri, KİV-də dilin vəziyyəti, informasiya vasitələrinin cəmiyyətə təsiri, dilin beynəlxalq informasiya daşıyıcısı kimi funksional imkanları da yer alır.

Azərbaycanda dil situasiyasının problemləri sırasında dövlət dili siyasəti, dil planlaşdırma, dil situasiyasının müəyyənləşdirilməsi, bilinqvizm, dil kompetensiyası və digər sosial əhəmiyyətli məsələlər yer alır. Həqiqətən də, dil situasiyasının dinamikası sosiologiya, linqvistika və psixologiyanın mürəkkəb anlayışdır. Digər tərəfdən, dilin sosial varlıq forması olması və həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi rezonans doğuran hadisələrdən biridir.

Dil situasiyasının tədqiqi ilə əsasən sosiolinqvistika elmi məşğul olur. 1970-ci illərdən başlayaraq müstəqil elm sahəsi kimi formalaşan sosiolinqvistika dilin funksional tərəflərinin tədqiqinə yönəlmişdir (Avrorin, 1975).

Araşdırmalar göstərir ki, ümumi dilçiliyin tədqiqat sərhədləri genişlənmiş, sosiologiya elminin linqvistikaya daxil olması ilə yeni anlayışlar – dil situasiyası, bilinqvizm, çoxdillilik, milli azlıqların dili, dillərə münasibət, dil davranışı və əxlaqı, vətəndaşların dil hüquqları, dillərin qorunması, dil dəyişmələri, dilplanlaşdırma və s. meydana gəlmişdir.

Məlumdur ki, cəmiyyətin həyatını və onun inkişaf qanunauyğunluqlarını *sosiologiya*, dilin həyatını və inkişafını isə *dilçilik* elmi öyrənir. Cəmiyyətlə dil arasındakı (kəşifən nöqtədə) qarşılıqlı münasibətlər isə bu iki elmin vəhdətində (sosioloji linqvistika) tədqiq edilir. Bu vəhdət sübut edir ki, dil həm sosiallaşma komponenti, həm də sosial sistemin mövcudluq formasıdır. Burada aparıcı element kimi “*dil-insan*” faktoru dayanır. Bu baxımdan dilin öz sosioloji konsepsiyası mövcuddur ki, bu da birbaşa hər hansı bir ölkədə aparılan dil siyasəti və dil situasiyası ilə də əlaqədardır.

“Sosioloji düşüncə”də dilin komponentlərindən biri fikrin hansı dildə ifadə olunması və qarşı tərəfə çatdırılmasıdır. Fəal düşüncə prosesində insanın ən vacib bacarıqlarından biri ana dilindən əlavə ikinci dili də səlis istifadə etməkdir. Belə ki, dil, öncə ünsiyyət vasitəsi, hiss və duyğuların ifadə yolu, fikrin ötürülməsi, əldə edilən biliyin qorunması, düşüncənin

əsaslandırılması və başqalarını müəyyən fikrə inandırmaq vasitəsidir. Bu funksiyaların həyata keçirilməsi üçün sositumda hansı dillərin istifadə olunması və hansı dilin “hərəkətə gətirilməsi” məsələsi ortaya çıxır.

Sosiolinqvistika elminin əsas anlayışlarından biri də dil situasiyasıdır. Bu anlayış həm dil, həm də cəmiyyət problemidir. Sosiolinqvistika elmində dil situasiyası dar və geniş mənada qəbul edilir. Geniş mənada dil situasiyası dil təşkili, dilplanlaşdırma və dil təhsili sistemini əhatə edir ki, bunlar əlavə distibusiya münasibətindədirlər.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda dil situasiyası sosial-kommunikativ sistemin komponentləri arasında funksional münasibətlər yaradır. Məhz bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının yalnız mərkəzində deyil, regionlarında da dil situasiyasının mənzərəsi dərindən öyrənilməlidir.

Azərbaycan multikultural dəyərlərə malik olduğundan burada dil situasiyası çoxmillətli şəraitdə formalaşır. Burada azərbaycanlılarla yanaşı, ləzgilər, talışlar, tatlar, Axısqa türkləri, ruslar və digər xalqlar da yaşayırlar. Ölkədə əsas və dövlət dili Azərbaycan dilidir. Dövlət dili ilə ikinci dillər arasında əlaqələr yaranır və sosiolinqvistika əsasən bu əlaqələri araşdırır. Həmçinin Azərbaycanda rus dilinin də ünsiyyətdə geniş istifadə olunduğu, orta ümumtəhsil müəssisələrində bu dildə tədrisin aparıldığı vurğulanmalıdır.

Dil situasiyası Azərbaycan cəmiyyətində dilin istifadəsini, ümumi vəziyyətini, ümumiyyətlə, dil seçimini və bununla əlaqədar Azərbaycan şəraitində sosial prosesləri də müəyyənləşdirir. Çünki dil – kommunikasiyanın mühüm vasitəsidir.

Dil situasiyası və dillərin funksionallaşmasının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinin həllində rus-Avropa alimlərinin, eləcə də Azərbaycan dilçilərinin əsərlərinin xüsusi rolu vardır. Bu sahədə V. A. Avrörinin, N. A. Baskakovun, İ. K. Belodedanın, Y. D. Deşeriyevanın, M.İ.İsayevanın, Ə. Rəcəbovun, F. Veysəllinin və digər alimlərin araşdırmaları diqqətəlayiqdir.

Araşdırmada “dil situasiyası” termin-anlayışının məzmun və mahiyyəti müəyyənləşdirilir, konseptual sahədə sosial situasiyanın dominant komponentləri üzə çıxarılır, Azərbaycanda dilin hüquqi və funksional statusu təyin olunur, Azərbaycan türkcəsinin funksional distibusiyanın determinləşmiş faktorlarının dəyişmə sferası ortaya çıxarılır, heterogen ikidillilik və çoxdillilik kontaktı prosesində ölkədə fəaliyyət göstərən etnik dillərin (*ləzgi, talış, tat və b.*) qarşılıqlı münasibətlərinin əsas nəticələri təhlil edilir, dildə və nitqdə adstrat və substrat bilinqvizmin meydana çıxması səbəbləri aydınlaşdırılır.

Məqalədə həmçinin dillərarası münasibətlərin və funksionallaşma prinsiplərinin nəticələrinin əsas xüsusiyyətlərinin təhlili ilə bağlı elmi yeniliklər əldə edilir. Konkret olaraq respublika səviyyəsində dil kompetensiyası, dil əxlaqının yeni ənənələri, eləcə də çoxdilliliyin aspektləri üzrə yeniliklər qeyd olunur.

Dil kontaktlarının nəticələri – interferensiya, interkalyasiya və alınma hadisələri prosesində struktur-semantik dəyişmələrdir. İnterferensiya dillərarası əlaqə zamanı baş verən hadisələrdəndir.

Azərbaycan Respublikasının həm dil siyasəti, həm də dil situasiyası qarşılıqlı şəkildə sosiolinqvistik təhlil predmetidir. Hər ikisi sosioloji problemlər hesab edilir. Çünki ölkənin, cəmiyyətin mövcud dil həyatı, mühiti və nitq fəaliyyəti mürəkkəb, çoxölçülü, çoxqütblü və geniş sosial dəyişmələrlə şərtlənir.

Azərbaycan Respublikasında dil situasiyası etnik qrupların (ləzgilərin, talışların, tatların və b.) nitq rəftarı, nitq davranışı və əlaqənin determinləşmiş amilidir, yəni birtərəfli asılılıqdır. Bu funksivlər arasında mövcud olan asılılıqdır ki, burada funksivlərin biri digərini sintaqmatik cəhətdən təyin edir.

Dil situasiyası komponentlərinə görə 3 yerə ayrılır:

1. Azərbaycan dilinin funksionallaşmasının sosial şərtləri; dil situasiyası dilin funksionallıq faktoru kimi özünü göstərir.
2. Azərbaycan dilinin işlənmə mühiti və sahələri.
3. Azərbaycan dilinin varlıq (mövcudluq) formaları.

Dil situasiyasının konkretləşdirilməsi və detallaşdırılması (təfərrüatlaşma) prinsipləri – millətlərarası norma olaraq Azərbaycan xalqının dili haqqında verilmiş sərəncamlar, fərmanlar, qanun və normativ aktlara əsaslanır. Bu sənədlərdə lingvistik təhlükəsizliyin kommunikativ resursları hazırlanır və ictimaiyyətə təqdim olunur. Energetik kommunikativ resurslar dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin funksionallığını təmin edir və artırır. Ona görə də müasir mərhələdə dövlətin mədəni və dil siyasətinin elementləri lingvistik təhlükəsizliyi tələb edir.

Dil həmçinin sosiolinqvistik situasiyada, cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir və istifadə olunur. Burada aşağıdakı amillər nəzərə alınır:

- tarixi amillər: bir dilin başqa dilin fonunda öyrənilməsi və onun meydana gəlmə səbəbləri.
- coğrafi və iqtisadi amillər: yerli coğrafi xüsusiyyətlərin dilə təsiri, siyasi və iqtisadi təşkilat tipi, dilin cəmiyyətlə bağlılığı.
- lingvistik amillər: diaxron baxımdan dil əlaqələri – substratlar, superstratlar, adstratlar və sinxron baxımdan – alınmalar və kalkalar.
- sosiolinqvistik amillər: demolinqvistik sıranın statik təsviri.

Dil situasiyası çoxdillilik problemlərini də yaradır. Hər hansı bir cəmiyyətdə işlənən çoxdilliliyin statusu, istifadəsi və inzibati-ərazi çərçivəsində həmin dili danışanların hüquqlarına dair fikir, düşüncə və qərarların məcmusudur. Bu şəraitdə dil həm məqsəd, həm də insanın əqli inkişafının müəyyən nəticəsi olaraq qəbul edilir. Dildə konkret insan və onun düşüncə mədəniyyəti əks olunur. Beləliklə, dil insan üçün həm vasitə, həm öyrənmə predmeti, həm də fəaliyyət məqsədidir. *“Sosial şərtləndiyi üçün həmin dillərdən biri ictimai*

hadisə, situasiya və prosesləri əks etdirir, buna görə də dil situasiyası sosiolingvistika elminin tədqiqat obyektinə çevrilir. Məhz ünsiyyətin sosial situasiyasının nəzərə alınması və bu əsasda diskret səviyyələrin ayrılması sosiolingvistika üçün spesifikdir. Kommunikasiya prosesində dil vahidlərinin seçilməsinə sosial situasiyanın kommunikatorlar arasındakı münasibətlər, nitq aktının şəraiti, kommunikativ məqsəd və s. kimi parametrlər təsir göstərə bilər. Bu parametrlərin nisbi gücü situasiyanın tipindən, habelə nitq fəaliyyətinin növündən asılıdır” (Rəcəbli, 2003, s. 405).

Situasiyanın tipləri və nitq fəaliyyəti dilçilik elmində baş verən “sıçrayış”larla da bağlıdır. Bu məqsədlə V. Rassel yazır ki, *“XX yüzillikdə Böyük Britaniyada, ABŞ-də, Kanadada və bir sıra başqa Avropa ölkələrində “lingvistik dönüş” adlanan hadisə baş verdi, dil situasiyası fenomeninə nəzəri marağın yeni dalğası yüksəldi, ideal dil yaratmaq və ondan ikinci bir dil kimi istifadə etmək ideyası irəli sürüldü. İkinci dilin yaxud dialektin etnik ərazidə yayılması, həmin etnik birliyin bütün nümayəndələri tərəfindən qəbul edilməsi kimi xarakterizə olunan əlamətlər meydana gəldi. Beləliklə, cəmiyyətdə hansı dili seçmək və istifadə etmək problemi yaranır”* (Rassel, 1998, s. 25).

Dil situasiyasının dinamikası sosiologiya və psixologiyanın qarışıq anlayışdır. Yeni Azərbaycan diasporu tələb edir ki, *“diasporal-təmsilçi” (təmsil edən) kütləvi informasiyalar, elmi diskursda “şüurun diasporal” əlaməti kompleks sosial fenomen – dil situasiyası formalaşsın. Yeni suveren ölkədə siyasi, sosial və mədəni-dil prioritetləri yaransın.*

Təəssüf ki, dilçilər bu fenomenə geniş planda yanaşaraq onun mahiyyətini müxtəlif aspektlərdən izah etmişlər. Milli və sosial varlıqlar, dil siyasəti, dil situasiyası və onların qarşılıqlı əlaqələri haqqında V. A. Avrorina, Y. D. Deşeriyeva, M. S. Yunusova, V.K.Juravleva, M. İ. İsayeva, L. B. Nikolski, A. D. Şveytsera, V. M. Alpatova, V.İ.Belikova, M. İ. Konyuşkeviç, L. P. Kırısina, N. B. Meçkovski və digər tədqiqatçılar tərəfindən elmi araşdırmalar aparılmışdır.

Sosiolingvistlər hesab edirlər ki, hazırda sosial-kommunikativ sistemin funksionallaşma dövrüdür. Bu dövrdə dil sahəsində də müəyyən tərəddüdlər yaranır. Dil situasiyası sosial-kommunikativ sistem kimi qəbul edilir və müxtəlif istiqamətlərdə vahid təsnifat əsasında çoxşaxəli dil situasiyası formalaşır. Dil situasiyası strukturlaşmış xüsusi sosiolingvistik obyektin obrazı kimi təqdim olunur və onun vasitəsilə Azərbaycan dilinin sosial taleyini müəyyən etmək mümkündür. Etnodil və etnosiyasi proseslər də məhz dil situasiyası kontekstində baş verir.

Bəs xarici ölkələrdə Azərbaycan dili situasiyası nə yerdədir? Bu suala cavab olaraq, Macarıstanda Azərbaycanı təmsil etdiyi dövrdə səfir Vilayət Quliyevin verdiyi müsahibədə səsləndirdiyi fikirləri təqdim edirik: *“Bunu xaricilər də görür və ana dilini bəyənməyənlərə heç də hörmətlə yanaşırlar”*.

V. Quliyev müsahibəsində Azərbaycan-Macaristan mədəni əlaqələri, orada yaşayan soydaşlarımızın ana dili ilə bağlı qarşılaşdığı problemlər və çətinlikləri belə izah edir:

“Dünyada 50 milyona yaxın azərbaycanlı yaşayır. Bu dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, o həm də gerçək, mədəni ənənələr, xalqın tarixi, milli özünüdərkə haqda biliklərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi missiyasını həyata keçirir. Bu baxımdan başqa ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızın ana dilinə münasibəti bizi çox maraqlandırır. Macarıstanda doğulan azərbaycanlı uşaqların öz ana dilində təhsil ala bilməsi üçün şərait varmı?

Qarışıq ailələrdə vəziyyət kədərliyə gətirib çıxarır. Ər azərbaycanlı, xanım macar, uşaqları, əlbəttə, ana dilində danışmırlar. Hətta Azərbaycan haqqında ən məhdud biliklərə, məlumatlara belə sahib deyillər. Yalnız səfirlik səviyyəsində bazar günü məktəbləri, yaxud ana dili kursları təşkil edilir.

İsveçdə yaşayan bir soydaşımız Azərbaycan teatrı açıb, digər soydaşlarımız dil kursu təşkil ediblər. Soydaşlarımızın fikrincə, ana dilinə sevgi, hörmət o dili daşıyanın qanında olmalıdır” (kamilinfo.com).

Nəticə

Dil situasiyası sosiolinqvistik problemlərdən biridir, yəni sosioloji təhlil obyektidir. Cəmiyyətin gerçək dil həyatı və fəaliyyəti mürəkkəb, çoxölçülü, çoxqütblü xarakter daşıyır və geniş miqyaslı sosial dəyişmələrlə şərtlənir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müasir dövrdə müxtəlif sosial hadisələr, sosial dəyişmələr və proseslər dilə də mənfi təsir göstərməkdədir. Bunun nəticəsində dil situasiyasının spesifik xüsusiyyətləri dəyişir. Azərbaycandakı mövcud dil situasiyası göstərir ki, ölkədə ən azı 26 dildə ünsiyyət qurulur.

Məqalədə Azərbaycanın çağdaş dil situasiyası və onun dinamikası tədqiq edilir, sosiomədəni sahələrdə dövlət dilinin funksionallaşması və inkişaf prosesi izlənilir. Siyasi-iqtisadi sistem yeni dil siyasətinin formalaşmasına zəmin yaradır. İnsan intellektinə, elmi texnologiyaya daha geniş meydan verilməsi dil ilə cəmiyyətin bağlılığını göstərir. Əlifbanın dəyişməsi, dilin müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyması, milli şüurun dəyişməsi və milli kimliyin formalaşması kimi proseslər dil siyasətinin nəticəsi olaraq meydana çıxır.

Beləliklə, Azərbaycanda dil siyasəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi formalaşmış, dilin yenidən qurulması prosesi önə çəkilmişdir. Yeni cəmiyyətdə dilin rolu da dəyişmiş, geniş xalq kütləsinin dövlət idarəçiliyində, sosial-siyasi və mədəni-elmi həyatda fəal iştirakını təmin edən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. İnsanların təfəkkür sistemində və demokratikləşmə prinsipləri çərçivəsində dil siyasətinin nəzəri və təcrübi aspektlərinə xüsusi önəm verilmiş, dil siyasəti ölkə miqyasında məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmişdir. Nəticədə, milli dil quruculuğu nəzəriyyəsi formalaşmış, dil siyasəti düşünülmüş, ardıcıl və gələcəyə yönəlik xarakter almışdır. Azərbaycan dili milli ədəbi dil olaraq işləklilik və

funksionallıq qazanmış, dünya dilçilik elminin nailiyyətləri ilə uzlaşmışdır. Bu dil bütün xalq kütlələri üçün mənəvi stimül rolunu oynamışdır.

Azərbaycandakı dil mənzərəsi çoxşaxəlidir. Dövlət dili Azərbaycan dili olsa da, ingilis və rus dillərində danışanların sayı hələ də çoxluq təşkil edir. Üstəlik, bölgələrdə yaşayan etnik qruplar ailə-məişət mühitində öz ana dillərindən istifadə etməkdə davam edirlər. Bu vəziyyət qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən, dil situasiyası daxilində müxtəlif sistemli dillərin bir-birinə təsiri elmi şəkildə araşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, G. (2021, 8 avqust). *Vilayət Quliyev: “Bunu xaricilər də görür və ana dilini bəyənməyənlərə heç də hörmətlə yanaşırlar”*. Kamilinfo.net.
2. Rəcəbli, Ə. (2003). *Dilçilik metodları*. “Nurlan”.
3. Rəcəbli, Ə. (2004). *Sosiolinqvistika*. “Nurlan”.
4. Rəcəbli, Ə. (2016). *İnterferensiya*. “Elm və təhsil”.
5. Veysəlli, F. (2019). *Sosiodilçilik* (dərs vəsaiti). “Mütərcim”.
6. Avrorin, V. A. (2015). *Problemy izucheniya funktsional'noy storony yazyka* (po predmetu sotsiolinqvistiki). Nauka.
7. Neshimenko, Q. P. (1996). *Dva proyekta v izuchenii problemy yazikovoy situatsii – Sotsiolinqvisticheskiye problemy v raznykh regionakh mira*.
8. Rassel, B. (1998). *Atomizm Loki. Analiticheskaya filosofiya: Stanovleniye i razvitiye*.
9. Veysəlli, F. (2019). *Yazykovaya situatsiya v Azerbaydzhane*.
10. Trudgill, P. (2001). *Sociolinguistic Variation and Change*. Georgetown Press.